

A comparative study of the concept of “truth of Muhammadiyah” in Futuhus-Salatin Abd al-Malik Isami and Khamsa Nizāmī

Ali Mohammad Moazzeni¹ | Khadijeh Alemi^{2✉}

1. Professor, Department of Persian Language and Literature, University of Tehran, Tehran, Iran.

2. Corresponding author: Assistant Professor of Islamic History, University of Tehran, Tehran, Iran. Email:

alemi1900@ut.ac.ir

Article history: Received 20 January 2024;

Received in revised form 6 March 2024;

Accepted 6 March 2024;

Published 22 September 2024

Abstract

The form of verse in Persian literature has long been a tool for promoting religious and political concepts in the general society. One of the most important concepts presented in this format is "the truth of Muhammadiyah" or the perfect human being. This concept means the first determination of the divine nature and comprehensive attributes of God in the person of the Holy Prophet (PBUH). The historical background and the way of life of the two poets were effective in expressing the concept of "the truth of Muhammadiyah". In this research, this question is raised, how is the concept of "the truth of Muhammadiyah" reflected in the two works of Khamsa Nizāmī and Abd al-Malik Isami? Using the method of historical description and analysis, it can be argued that the reflection of the concept of the truth of Muhammadiyah in the two mentioned works was to complete the circle of legitimacy. Acquiring the fact that Isami used the method of transferring robes from the caliphs of Rashidun to the sultan of his time in order to legitimize the kings of his time (Bahmanians of Deccan) in Futuhus-Salatin. It is one of the achievements of this research.

Keywords: Futuhus-Salatin, Abd al-Malik Isami, Khamsa, Nizāmī Ganjavi, the truth of Muhammadiyah.

1. Introduction

Khamsa Nizāmī can be considered as one of the works that had a significant impact on the evolution of the Iraqi school. In fact, Nizāmī should be considered the first Iranian Khamsa -sara. (Matini, 1370: 453-454) Khamsa writing and imitation of military style can be seen abundantly in the history of Iranian literature. (Safa, 1386: 2 / 808-809) One of the most unknown poets of military imitation is Abdul Malik Esami. His book called Futuhus-Salatin is actually a description of the history of the arrival of Islam in India and the establishment of the Deccan Bahmani dynasty.

In this historiographical work, after the Naat of the Holy Prophet (PBUH) and the rightly caliphs, Isami dealt with a short history of human history from the descent of Adam to the time of Sultan Mahmud of Ghaznavi, and his detailed and versed history from this time and in chronological form to He has mentioned his era. From a structural point of view, Futuhus-Salatin is considered the continuation of Ferdowsi's Shahnameh and Ferdowsi's masnavi style is visible in most of the verses. (Introduction by Isami, 1948: 7) In the beginning of his book, Isami showed great interest in Nizāmī and expressed his impression of Nizāmī in the form of poetic imagination. (Isami, 1948: 19) Among the undoubted effects of military khamseh on the conquest of the Isami sultans, the issue of the image of a perfect human being (Muhammadism's truth) and its social political application is interesting. Therefore, the question is raised that the representation of the image of a perfect human being or the truth of Muhammadiyah in Khamsa Nizāmī and conquest of the Isami sultans was done with what goals? What are the components and characteristics of a perfect human being in these two works?

Journal of Subcontinent Researches, Vol. 16, No.47, 2024, pp.185-202.

DOI: 10.22111/jsr.2024.47772.2412

© Moazzeni, A.M., Alemi, Kh.

Publisher: University of Sistan and Baluchestan

1.1. Research Methodology

The following article has been compiled using historical description and analysis and based on the collection of library data.

2. Discussion

In mystic literature and historical texts (inclined to Sufism), the concept of a perfect human being is represented with concrete examples. (Lipton, 2018: 15) The efforts of historians, autobiographers and poets were based on the fact that by linking the Prophet (PBUH) (as the most obvious example of the concept of a perfect human being) to the political structure, a kind of social and religious legitimacy for the rulers of their era. Therefore, three main indicators of the concept of Muhammadiyah truth were taken into consideration. The first and most obvious feature of the concept of a perfect human being is his purpose in creation. Nizāmī Ganjavī has acknowledged this characteristic in his Khamsa. (Nizāmī, 1380: 27) Isami refers to the world being a parasite for the truth of Muhammadiyah. (Isami, 1948: 5).

The second characteristic for a perfect human being in mystical texts, which is reflected in Nizāmī and Isami's poems, is the creative power over possessions in the affairs of the world. Nizami Ganjavi has represented this topic in Chandī's poems and has expressed the position of the Holy Prophet (PBUH) as the power over development affairs. (Nizāmī, 1380: 29) Abdul Malik Isami explicitly addressed the Holy Prophet (PBUH) as an intercessor. (Isami, 1948: 5).

The third characteristic of a perfect human being is physical ascension to the position of nearness. Nizāmī Ganjavī has written many Mi'rāj-nājmīhs in his Khamsa. Abdul Malik Isami has also discussed the Ascension of the Prophet (PBUH) in a relatively short section.

The concept of the truth of Muhammadiyah or the perfect human being in Persian poetry is often placed in the position of the connecting link of several basic concepts that, in the form of a single structure, were responsible for the function of the concept of political and social legitimacy in the society. In Khamsa Nizāmī as well as in the conquest of Isami sultans, these methods have been used in a completely skillful way.

The first concept used in Khamsa Nizāmī and Fatuh al-Salatin Isami is the divinity of God and mention of divine monotheism. In this section, the most important things that these poets paid attention to are the power and knowledge of God, the creation of existence, and His system of punishment and reward. (Nizāmī, 1382: 3-7; Isami, 1948: 1-5) Completing the political-social legitimizing structure in the systems required addressing the concept of Muhammadiyah truth or the first determination. The truth of Muhammadiyah is in fact the narrator of the first determination of the divine nature, which means the comprehensive meaning of God's attributes (Kashi, 1376: 131). In Khamsa Nizāmī and Futuhus-Salatin, the light creation of the Prophet is mentioned, and with precise words, the truth of Muhammadiyah and Sufi and mystical beliefs. What is in this chapter has been discussed. (Nizāmī, 1382: 7; Isami, 1948: 5).

Another important concept in the circle of military legitimacy and Abd al-Malik Isami is the payment of the moral issue in the form of political and social trends after the Holy Prophet (PBUH) as the truth of Muhammadiyah. In the above approach, an attempt is made to refer to the four caliphs and then the Sufi dynasty as the link between the truth of Muhammadiyah and the moral issue on the one hand, and the moral issue with the political issue on the other hand. In this interpretation, ethics is the way of the appearance of divine attributes in people, which is manifested in the form of the four caliphs.

The last link connecting the holy matter to the social custom is the reflection of the politics of the day in Nizāmī and Isami poems. According to his time, Nizāmī has shown his devotion to many kings. This is also seen in the conquest of the sultans. Isami, has connected the era of King of the same period to the Sufi cloak and from there to the four caliphs and the truth of Muhammadiyah. This shows the legitimizing application of the concept of the truth of Muhammadiyah as the connecting point of divinity to the politics of the era of the two poets

3. Conclusion

Persian literature in the form of poems has long been a tool to express various religious and political approaches in the Islamic world. In the meantime, Khamsa Nizāmī and Futuhus-Salatin Abd al-Malik Isami are significant due to their influence on each other in expressing specific political, religious and

mystical views. One of the most important concepts used in these two precious works is the concept of a perfect human being or the truth of Muhammadiyah. According to the definition of the truth of Muhammadiyah, it means the first determination of the divine essence and comprehensive attributes of God. Although this concept was noticed for the first time in the works of Ibn Arabi; But it was visible in the works of mystics and Sufis. In Khamsa Niẓāmī and Futuhus-Salatin Isami, the concept of the truth of Muhammadiyah has been identified with the three basic features of being intended for creation, generative guardianship, and ascension. The application of the concept of Muhammadiyah truth in Niẓāmī and Isami poems has followed a similar pattern. In this way, the mentioned concept was used as a link connecting God's divinity to the moral and political issues of the day and followed a kind of legitimization.

Two poets have introduced the Holy Prophet (PBUH) as the first creation of existence and the mediator of divine grace in order to extend the divine holiness to the moral matter. Then, as the four pillars of the religion in the form of honesty, justice, chastity and courage, the four caliphs have been responsible for the important task of transferring the holiness and divinity from the Holy Prophet (PBUH) and the example of the truth of Muhammadiyah to the society. Niẓāmī and Abdul Malik Isami have used three main strategies in the last round of designing political legitimacy. First, the spread of divine holiness to the king's person through the creation of a mythological mentality of him, which includes attributing the actions and attributes of Iranian and Greek myths to him. The second is the transmission of divine holiness through the extension of morals to politics. This method happens by assigning a series of moral attributes to the king, which mainly emphasizes the two attributes of courage and justice (symbols of Ali and Omar). The third method, initiated by Isami, was the insistence on the historical matter and the transfer of the cloak through Ali to the Chishtiyyah Tariqat and then to the Shah himself.

4. References

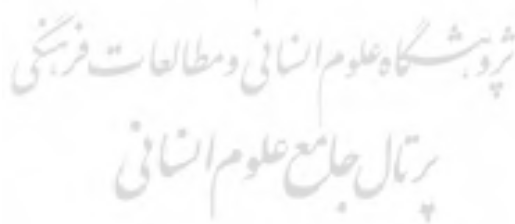
- Abd al-Malik Isami. (1948). **Futuhus-Salatin**, Madras: university of madras.
- Abdulwāsi' al-jabalī. (1977). **ḍivān 'abdulwāsi' al-jabalī**, zabīhullāh ṣafā, Tehran: amirkabir.
- Al-Qushayrī, 'Abd al-Karīm ibn Hawazin Abū al-Qāsim. (n.d). **Kitāb al-Mi'rāj**, 'Alī hasan 'bd alqādir, Paris: Dar bīlyūn.
- Anvarī Abīwardī. (1997). **Dīywan Anvarī**, With an introduction by Sa'īyd nafīsī, To the attention of Parwīz Bābāyī, Tehran: Negah.
- Daylamī, H. (1412). **Irshād- al- qulūb**, Qum: Al- sharīf al-razī.
- Elhami, F. (2017). The Appearance of Perfect Human in the Works of Jamali Dehlavī, **Journal of subcontinent Researches**, 9(32): 31-50.
- Fitzpatrick, C., Walker, A.H. (2014). **Muhammad in History**, Thought, and Culture. Santa Barbara, California: ABC-CLIO.
- Gregory A.L. (2018). **Rethinking Ibn 'Arabi**, Oxford University Press.
- Ibn 'Arabī, M. (1957). **'uqlah al-mustawfīz, Along with Inshā' al-dawā'ir**, by effort Nyberg, Leiden: n.p.
- Ibn 'Arabī, M. (1991). **Fuṣūṣ al-Ḥikam wa ta'lyqātun'layh**, Ābūl al-'lā 'fīf, Tehran:
- Ibn 'Arabī, M. (1418). **'Anqā' al-Mughrib fī Ma'rifat Khatm al-Awliyā' wa-Shams al-Maghrib**, Cairo: Khālid shibl abū-sulīymān.
- Ibn 'Arabī, M. (2013). **Futūḥāt al-Makkiyya**, by effort 'Uthmān Yaḥyā, Cairo: n.p
- Ibn 'Arabī, M. (n.d). **Futūḥāt al-Makkiyya**, Beirut: Dar Sadir.
- Jawani, H., khademi, S. (2014). The origin of creation and human situations in Bidel Dehlavi's poetry, **Journal of subcontinent Researches**, 6(18): 7-28.
- John P.B. (2013). **The Darvishes: Or Oriental Spiritualism** Routledge.
- Kāshī, A. (1997). **Iṣṭilāḥāt ṣūfiyyih**, Translation Muḥammad 'alī mawdūd lārī, Tehran: Gul bābā sa'idī.
- Matīnī, J. (1991). **ḥakīm Niẓāmī, shā'irī andishihvarz**, īrānshināsī, 3(3):453-457.
- Najm al-Rāzī. (1998). **Mirṣād al-'ibād, Muḥammad amīn rīāḥī**, Tehran: elmifarhangi.
- Niẓāmī, I. (1999). **khusruw o shūrīn**, correction ḥasan vaḥīd dastgirdī, by effort sa'īd ḥamīdyān, Tehran: ghatreh.
- Niẓāmī, I. (2001). **Makhzan al-asrār**, correction ḥasan vaḥīd dastgirdī, by effort sa'īd ḥamīdyān, Tehran: ghatreh.

- Nizāmī, I. (2002a). **Iqbāl-nāmah**, correction ḥasan vaḥīd dastgirdī, by effort sa'īd ḥamīdyān, Tehran: ghatreh.
- Nizāmī, I. (2002b). **sharaf-nāmah**, correction ḥasan vaḥīd dastgirdī, by effort sa'īd ḥamīdyān, Tehran: ghatreh.
- Nizāmī, I. (2003). **khamsah Nizāmī Ganjavi**, correction ḥasan vaḥīd dastgirdī, by effort sa'īd ḥamīdyān, Tehran: ghatreh.
- Peter J.C. (1975). **Mirror of the Invisible World**, New York: Metropolitan Museum of Art.
- Ramizānī, M. (2006). Kirāmat insān va insān kāmil dar 'rfān, **āyīnih pazhūhīsh**, 17 (102): 55- 67.
- Renard, J. (1999). **Islam and the Heroic Image: Themes in Literature and the Visual Arts**, Mercer University Press.
- Sadrīnā, B. (1959). **Farhang m'sūrāt mutūn 'irfān**, Tehran: sokhan.
- Safā, Z. (2007). **Tārīkh adabīāt dar īrān**, tehran: ferdos.
- Sūzanī Samarqandī. (1959). **Dīywān ḥakīm Sūzanī Samarqandī**, correction Nāsir-ad-Dīn shah ḥusyīnī, Tehran: Amirkabir.
- Toshihiko Izutsu. (2000). **Sufism and Taoism: A Comparative Study of Key Philosophical Concepts, The origin of creation and human situations in Bidel Dehlavi's poetry**, Translation Muḥammad Jawād gūharī, Tehran: rowzaneh.
- Tughyānī, I., Taybih ja'farī. (2009). Rūykard asāṭīrī va ravānshīnākhtī bih tavalud namādīn shabdīz dar khusruw va shīrīn Nizāmī, **Būstān adab shīrāz**, 1(1): 119- 134.
- Yāghhī, M.J. (2009). **The Dictionary of Myths and Fiction in Persian Literature**, Tehran: agah.

Cite this article Moazzeni, A.M., Alemi, Kh. (2024). A comparative study of the concept of “truth of Muhammadiyah” in Futuhus-Salatin Abd al-Malik Isami and Khamsa Nizāmī. *Journal of Subcontinent Researches*, 16(47), 185-202. DOI: [10.22111/jsr.2024.47772.2412](https://doi.org/10.22111/jsr.2024.47772.2412)

بررسی تطبیقی مفهوم «حقیقت محمدیه» در فتوح السلاطین عبدالملک عصامی و خمسه نظامی

علی محمد مؤذنی^۱ | خدیجه عالمی^۲

۱. استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

۲. نویسنده مسئول: استادیار گروه تاریخ، دانشگاه تهران، تهران، ایران، ایمیل: alemi1900@ut.ac.ir

چکیده

قالب منظوم در ادبیات فارسی از دیرباز ابزاری برای ترویج مفاهیم مذهبی و سیاسی در سطح عموم جامعه بوده است. یکی از مهم‌ترین مفاهیم ارائه شده در این قالب، «حقیقت محمدیه» یا انسان کامل است. این مفهوم به معنای تعیین اول از ذات الهی و جامع صفات خداوند در شخص پیامبر اکرم (ص) است. در این میان، عبدالملک عصامی در فتوح السلاطین و نظامی گنجوی در خمسه، از این مفهوم برای بیان اهداف خویش بهره برده‌اند. عبدالملک عصامی هم‌زمان با تأسیس سلسله بهمنیان در دکن می‌زیست و نظامی گنجوی، شاعر دوران سلجوقیان متأخر است. زمینه تاریخی و نحوه زیست دو شاعر در چگونگی بیان مفهوم «حقیقت محمدیه» مؤثر بوده است. در این پژوهش، این سؤال مطرح است که مفهوم «حقیقت محمدیه» در دو اثر خمسه نظامی و فتوح السلاطین عصامی چگونه انعکاس یافته است. با استفاده از روش توصیف و تحلیل تاریخی، می‌توان به این مدعا پرداخت که بازتاب مفهوم حقیقت محمدیه در دو اثر مذکور، برای تکمیل حلقه مشروعیت‌بخشی به ساختار سیاسی زمانه بوده است. دستیابی به این مطلب که عصامی در فتوح السلاطین برای مشروعیت‌بخشی به ملوک زمانه خویش (بهمنیان دکن) از روش انتقال خرقة از خلفای اربعه به سلطان زمان بهره برده است، از جمله دستاوردهای این پژوهش به‌شمار می‌رود.

واژه‌های کلیدی: فتوح السلاطین، عبدالملک عصامی، خمسه، نظامی گنجوی، حقیقت محمدیه

۱- مقدمه

خمسه نظامی را می‌توان از جمله آثاری دانست که تأثیر بسزایی در تحول روند مکتب عراقی داشته است. نظامی را درحقیقت باید اولین خمسه‌سرای ایرانی برشمرد (متینی، ۱۳۷۰: ۴۵۳-۴۵۴). در میان ناقدان ادبی، برخی به سبک وی اعتنا نداشتند؛ اما وی بر تأثیرگذاری شعرش آگاه بود؛ چنان‌که در مخزن الاسرار چنین سروده است:

هرچه وجود است، ز نو تا کهن
صنعت من برده ز جادو شکیب
فتنه شود بر من جادوسخن
سحر من افسون ملایک فریب
(نظامی، ۱۳۸۲: ۲۱)

خمسه‌سرایی و تقلید از سبک نظامی در تاریخ ادبیات ایران به‌وفور قابل‌مشاهده است (صفا، ۱۳۸۶، ج ۲: ۸۰۸-۸۰۹). یکی از گمنام‌ترین شاعران مقلد نظامی، عبدالملک عصامی است. کتاب وی با نام فتوح السلاطین درحقیقت شرح تاریخ ورود اسلام

مطالعات شبه‌قاره، دوره ۱۶، شماره ۴۷، ۱۴۰۳، صص ۱۸۵-۲۰۲.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۳۰ تاریخ ویرایش: ۱۴۰۲/۱۲/۱۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۱۶ تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۷/۰۱

استناد: مؤذنی، علی محمد؛ عالمی، خدیجه. (۱۴۰۳). بررسی تطبیقی مفهوم «حقیقت محمدیه» در فتوح السلاطین عبدالملک عصامی و خمسه نظامی، مطالعات شبه‌قاره، ۱۶(۴۷)، ۱۸۵-۲۰۲.

DOI: [10.22111/jsr.2024.47772.2412](https://doi.org/10.22111/jsr.2024.47772.2412)

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

© مؤذنی، علی محمد؛ عالمی، خدیجه.

به هند و تأسیس سلسله بهمنیان دکن است. وی از جمله شاعران ایرانی مهاجر به دکن بود که به دلیل توانایی و ابتکار در تاریخ‌نگاری، به ملک‌المورخین شهرت یافته است. عصامی در حدود ۷۱۱ ق. در هند متولد شد و مراحل رشد و بالندگی خود را در آن سامان طی کرد. وی تا سال ۷۵۰ ق. در هند حضور داشت؛ ولی بنابر شرایط اجتماعی و سیاسی تصمیم به مهاجرت به مکه گرفت. ظن غالب این است که وی در مدینه وفات یافته است (عصامی، ۱۹۴۸: مقدمه/۳).

عصامی در این اثر تاریخ‌نگارانه پس از نعت رسول اکرم (ص) و خلفای راشدین به شمه‌ای کوتاه از تاریخ بشر از هبوط آدم تا زمانه سلطان محمود غزنوی پرداخته و تاریخ مفصل و منظوم خویش را از این زمان و به شکل سال‌شمارانه تا دوران خویش ذکر کرده است. به لحاظ ساختاری، فتوح السلاطین دنباله و تمه شاهنامه فردوسی محسوب می‌شود و در بیشتر فقرات سبک مثنوی فردوسی در آن نمایان است (همان: ۷). عصامی در آغاز کتابش علاقه زیادی به نظامی نشان داده و در قالب تخیل شاعرانه، تأثیرپذیری خویش از نظامی را بیان کرده است.

پس آنگه به شاگردیش ساختم
همان خمسه را پیش انداختم
چو مشغول نظم نظامی شدم
به صد عصمت اینک عصامی شدم
(عصامی، ۱۹۴۸: ۲۰)

عصامی در جای دیگر درباره تأثیرپذیری مستقیم از نظامی، اینگونه می‌سراید:

پس از خمسه اوقات ورد و درود
جز از خمسه اوقات من خوش نبود
(همان: ۲۱)

۱-۱- بیان مسئله و سؤالات تحقیق

در میان تأثیرات بی‌شائبه خمسه نظامی بر فتوح السلاطین عصامی، موضوع سیمای انسان کامل (حقیقت محمدیه) و کاربرد سیاسی-اجتماعی آن جالب توجه است. مفهوم انسان کامل برای اولین بار توسط محیی‌الدین ابن عربی مطرح شد (Fitzpatrick and Walker, 2014: 440). در تعریف انسان کامل اینگونه بیان شده است که بر کسی باید اطلاق شود که مظهر و تجلی تمامی صفات الهی باشد. چنین کسی درحقیقت میانجی حق با خلق است و خلیفه خداوند بر زمین محسوب می‌شود و دارای علم و عملی قطعیت یافته به نور الهی است. انسان کامل به سبب محو دوگانگی میان او و خداوند، با هویت الهی، وحدت ذاتی یافته است (ابن عربی، ۱۳۹۲، ج ۱۳: ۱۲۹-۱۳۰). به تمثیل ابن عربی، انسان کامل را به سبب جامعیت، می‌توان «کون جامع» و «کلمه جامعه» دانست (ابن عربی، ۱۳۳۶، ج ۱: ۴۵؛ الهامی، ۱۳۹۶: ۳۵؛ جوانی و خادمی، ۱۳۹۳: ۲۲). این مفهوم از طریق ادبیات عرفانی بر جامعه و سیاست تأثیر گذاشت. در میان شعرا، نظامی گنجوی سیمای انسان کامل را با توجه به پیامبر اکرم (ص) به تصویر کشیده است. همچنین عبدالملک عصامی در آغاز کتاب فتوح السلاطین از این شیوه بهره برده است. وی با تقلید از شیوه نظامی گنجوی، سعی در بیان سلسله مفاهیم سیاسی و اجتماعی برپایه مفهوم انسان کامل یا حقیقت محمدیه داشته است. از این رو این سؤال مطرح است که بازنمایی سیمای انسان کامل یا حقیقت محمدیه در خمسه نظامی و فتوح السلاطین عصامی با چه اهدافی انجام شده است؟ مؤلفه‌ها و شاخصه‌های انسان کامل در این دو اثر کدامند؟

۱-۲- اهداف و ضرورت تحقیق

هدف از این تحقیق، دستیابی به شاخصه‌های مفهوم حقیقت محمدیه در فتوح السلاطین عصامی و خمسه نظامی و همچنین تشریح کاربرد اجتماعی و سیاسی این مفهوم است. از آنجایی که مفاهیم عرفانی در سده‌های میانه هجری به طرز وسیعی توسط مورخان، شاعران و عارفان مورد استفاده بوده است، ضرورت دارد در جهت تسهیل فهم و تعمیق در متون تاریخی و عرفانی، کاربرد اجتماعی و سیاسی مفاهیم گوناگون و از جمله حقیقت محمدیه مورد مطالعه قرار گیرد.

۱-۳- روش تفصیلی تحقیق

مقاله پیش‌رو با استفاده از توصیف و تحلیل تاریخی و بر مبنای گردآوری داده‌های کتابخانه‌ای تدوین شده است.

۱-۴- پیشینه تحقیق

در باب پیشینه پژوهش، کار عمده‌ای در تطبیق دو اثر مذکور انجام نیافته است. با وجود این، مقالاتی در تشریح هریک از دو اثر موجود است. مقاله ابوالقاسم رادفر با عنوان «فتوح السلاطین عبدالملک عصامی، فردوسی دکن» در سال ۱۳۷۸ چاپ شده که در حقیقت ترجمه بخشی از رساله دکترای محمد عبدالمنان از دانشگاه عثمانیه هند است که بسیار مختصر به تشریح فقرات این اثر پرداخته است. از همین نویسندگان مقاله دیگر با عنوان «بررسی جنبه‌های ادبی فتوح السلاطین عصامی (فردوسی دکن)» در سال ۱۳۸۵ چاپ شده است. در باب خمسه نظامی نیز آثار متعددی نوشته شده است. مقاله «سیمای پیامبر اکرم (ص) به عنوان «انسان کامل» و «کمال انسانی» در خمسه نظامی گنجوی» نوشته سعید قاسمی پرشکوه و عباسعلی وفایی در سال ۱۳۹۳ چاپ شده که تنها یکی از جنبه‌های این اثر شگرف را بررسی کرده است. مقاله مهم دیگر در این باب، «نقد و تحلیل رویکردهای ساختاری و محتوایی توسل در خمسه نظامی» نوشته محسن ذوالفقاری و ابراهیم ابراهیمی است که در ۱۳۸۴ منتشر شد. نویسندگان در این اثر به تحلیلی درباره توسل پرداخته‌اند. همچنین مقاله‌ای با عنوان «نگاهی به جلوه‌های دراماتیک در شاهنامه فردوسی و خمسه نظامی» نوشته اسماعیل حاکمی والا و مصطفی رئیسی بهان در سال ۱۳۸۴ انتشار یافت که در حقیقت تطبیق دو اثر بزرگ زبان پارسی از منظر رویکرد دراماتیک است. کتاب‌های تاریخ ادبیات و پایان‌نامه‌های متعددی در حوزه بررسی خمسه نظامی، به چشم می‌خورد که به دلیل کم‌توجهی به فتوح السلاطین و عدم رویکرد تطبیقی درباره دو اثر مذکور، خلأ پژوهش در این موضوع را برجسته کرده است. برتری و اهمیت نوشته حاضر، در رویکرد تطبیقی میان خمسه نظامی و فتوح السلاطین است که در پیشینه پژوهش مورد توجه قرار نگرفته است.

۲- شاخصه‌های حقیقت محمدیه در خمسه نظامی و فتوح السلاطین

در ادبیات عرفانی و متون تاریخی (متماثل به طریقت‌های تصوف)، مفهوم انسان کامل با مصادیق عینی بازنمایی شده است (Lipton, 2018: 15). این امر در نوشتارهای تاریخی، کارکردهای گوناگونی داشته است. از جمله تلاش مورخان و تذکره‌نویسان و شاعران بر این استوار بوده که با پیوند پیامبر اکرم (ص) (به عنوان بارزترین مصداق مفهوم انسان کامل)، به ساختار سیاسی، گونه‌ای مشروعیت اجتماعی و دینی را برای حاکمان عصر خویش رقم زنند. از این رو سه شاخصه عمده مفهوم حقیقت محمدیه، یعنی مقصود آفرینش بودن، ولایت تکوینی و معراج مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۲-۱- مقصود آفرینش

اولین و بارزترین شاخصه مفهوم انسان کامل، مقصود بودن او در آفرینش است. نجم رازی در کتابش این موضوع را با توسل به حدیث بیان کرده است: «و آدم علیه السلام را پس از عصر روز جمعه در آخرین رتبه آفریدگانش در ساعتی از ساعات جمعه در مابین عصر تا شب آفرید» (نجم رازی، ۱۳۷۷: ۵۳). فلسفه مقصود بودن انسان کامل برای آفرینش در تجلی و ظهور ذات الهی در جسدی زمینی نهفته است. در حقیقت تجلی خداوند در کالبد انسان کامل، به منظور شناخته شدن او بود. این نکته در حدیث قدسی معروفی بدین مضمون تقریر شده است: «كُنْتُ كَنْزًا مَخْفِيًا فَأَحْبَبْتَ أَنْ أُعْرَفَ فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ لِأَعْرَفَ: گنجی پنهان بودم، دوست داشتم که شناخته شوم، پس خلق را آفریدم تا مرا بشناسند» (صدری‌نیا، ۱۳۸۸: ۳۸۶). بر این اساس، صوفیان و عرفا، پیامبر اکرم (ص) را تنها غایت آفرینش به عنوان مصداق مفهوم انسان کامل دانسته‌اند. از جمله عبدالکریم جیلی معتقد است پیامبر اکرم (ص) مصداق انسان کامل بوده و سایر انبیا بر طبق الحاق کامل به اکمل به ایشان الحاق می‌یابند (رمضانی، ۱۳۸۵: ۶۷).

نظامی گنجوی در خمسه خود به این شاخصه اذعان کرده است.

هرچه زیگانه و خیل تواند
جمله در این خانه طفیل تواند
(نظامی، ۱۳۸۰: ۲۷)

عصامی با همین مضمون به طفیل بودن دنیا برای حقیقت محمدیه اشاره داشته است.

شبه انبیاء زبده کائنات
که باشد جهان را طفیلش نجات
(عصامی، ۱۹۴۸: ۵)

همچنین نظامی در باب مقصود بودن حقیقت محمدیه این طور می‌سراید:

محمد کازل تا ابد هرچه هست
چراغی که پروانه بینش بدوست
چراغی که تا او نیفروخت نور
به آرایش نام او نقش بست
فروغ همه آفرینش بدوست
ز چشم جهان روشنی بود دور
(نظامی، ۱۳۸۱ الف: ۱۵)

عصامی همچنین در باب مقصود بودن انسان کامل اینگونه می‌سراید:

محمد که مقصود عالم هموست
نخستین گل گلشن کائنات
شب خلقت از نور او انور است
هم از نور او صبح خلقت دمید
گرامی تر از نوح و آدم هموست
که بشگفت از باد صبح نجات
به اصحاب تحقیق روشن تر است
هم از خلق او باد رحمت وزید
(عصامی، ۱۹۴۸: ۵)

عبدالملک عصامی در بیت نخست به دو ویژگی مهم پیامبر اکرم (ص) به‌عنوان مصداق مفهوم انسان کامل یا حقیقت محمدیه اشاره کرده است. اولاً مقصود و هدف آفرینش بودن انسان کامل را در مصراع اول به‌صراحت بیان داشته است. ثانیاً در مصراع دوم، تلمیحی به جایگاه پدر بودن پیامبر (ص) برای امت داشته و آن را بر نوح و آدم برتری داده است. در ابیات دیگر به دیدگاه عارفانه و خلقت نوری پیامبر (ص) اشاره دارد و آن را اولی‌تر از همه کائنات دانسته است. این دیدگاه نیز در میان عارفان و صوفیان قابل مشاهده است (نجم‌الدین رازی، ۱۳۷۷: ۳۷). عبدالملک عصامی در ادامه به تقلید از نظامی گنجوی به حدیث «لولاک لما خلقت افلاک» اشاره کرده است.

به هوئی که نفسی ز نند انبیا
همو هست مقصود از آن و این
کس این راز خود چون تواند نهفت
ملائک همه داخل فوج او
همو امتی گوید از بهر ما
وگرنه بی‌اسمان و زمین
که خود گفت ایزد چو لولاک گفت
گذشت از همه علویان اوج او
(عصامی، ۱۹۴۸: ۵)

(عصامی، ۱۹۴۸: ۵)

۲-۲- ولایت تکوینی

دومین شاخصه برای انسان کامل در متون عرفانی که در اشعار نظامی و عصامی بازتاب یافته است، قدرت تکوینی بر تصرفات در امور عالم است. از جمله ابن عربی، انسان کامل را از نظر تأثیرگذاری به منزله روح عالم دانسته است. نظامی گنجوی در اشعار چندی این مبحث را بازنمایی کرده و جایگاه پیامبر اکرم (ص) را به منزله قدرت بر امور تکوینی بیان کرده است.

خط فلک خطه میدان توست
خیز و به از چرخ مداری بکن
گوی زمین در خم چوگان توست
او نکند کار تو کاری بکن
(نظامی، ۱۳۸۰: ۲۹)

شفیع و واسطه‌بودن و لاجرم تأثیرگذاری انسان کامل بر امور دنیوی در فتوح السلاطین نیز به چشم می‌خورد. عبدالملک عمامی به صورت صریح پیامبر اکرم (ص) را به‌عنوان شفیع خطاب کرده است.

چو خُسم بیامرز این خاک را   شفیعم کن آن سید پاک را
(عمامی، ۱۹۴۸: ۵)

همچنین در بیت زیر می‌سراید:

عنایت کن فوج افلاکیان   شفاعت کن زُمُره خاکیان
(همان)

۲-۳- معراج

سومین مشخصه انسان کامل، عروج جسمانی به مقام قرب است. در فرهنگ دینی و عرفانی این موضوع بسیار مورد توجه قرار گرفته است. قرآن در سوره نجم و در نخستین آیات سوره اسراء به این سفر روحانی پیامبر اکرم (ص) اشاره کرده و حدیث متواتر معراج نیز در منابع حدیثی نقل شده است (دیلمی، ۱۴۱۲، ج ۱: ۱۹۹). براین اساس در منظومه‌های عرفانی قرون سوم تا هفتم هجری، اغلب بخشی را به معراج پیامبر اکرم (ص) اختصاص داده‌اند. نظامی گنجوی در خمسه خود معراج‌نامه‌های متعددی را سروده است. عبدالملک عمامی نیز در بخشی نسبتاً کوتاه به معراج پیامبر (ص) پرداخته است.

هر دو شاعر از الگوی یکسانی در سرایش معراج‌نامه بهره برده‌اند. هر دو اثر، زمان وقوع معراج را در شب دانسته‌اند. نظامی در شرف‌نامه چنین می‌سراید:

شبی کاسمان مجلس افروز کرد   شب از روشنی دعوی روز کرد
(نظامی، ۱۳۸۱: ۱۷)

عمامی نیز زمان معراج را در شب روایت کرده است.

به یک شب عنان داد شب‌بیدیز را   رها کرد این خاک خونریز را
(عمامی، ۱۹۴۸: ۵)

هر دو نویسنده از ذکر صریح مکان شروع معراج پیامبر اکرم (ص) طفره رفته و به استعاره متوسل شده‌اند. نظامی می‌سراید:

کرد ره‌ها در حرم کائنات   هفت خط و چار حد و شش جهات
(نظامی، ۱۳۸۰: ۱۴)

باتوجه به بیت قبلی، عمامی در این باب به‌جای «حرم کائنات» از واژه «زمین» و «خاک» بهره برده است. نکته دیگر، حضور فرشتگان و مخصوصاً جبرئیل در شب معراج همراه نبی اکرم (ص) است. در کتاب‌های صوفیانه به‌کرات به حضور جبرئیل و دیگر فرشتگان مقرب الهی اشاره شده است (قشیری، بی تا: ۵۸). نظامی به تفصیل به این موضوع پرداخته؛ اما عمامی به‌ایجاز آن را بیان کرده است. نظامی در ابیات گوناگون به جبرئیل اشاره داشته است.

رسیده جبرئیل از بیست‌المعمور   براقی بـرق سـیر آورده از دور
(نظامی، ۱۳۷۸: ۴۳۸)

این مطلب در فتوح السلاطین عمامی به شکل جدایی جبرئیل از نبی اکرم (ص) نمود یافته است.

گرفته به جان جبرئیلش رکاب   که ناگاه از او نیز شد در حجاب
(عمامی، ۱۹۴۸: ۶)

نکته جالب‌توجه، مرکب پیامبر در این سفر است که در خمسه نظامی با نام بُراق شناخته شده و در فتوح السلاطین عمامی، شب‌بیدیز نامیده شده است. استفاده عمامی از نام فارسی شب‌بیدیز، بیانگر گونه‌ای قداست و پاکی است. به نظر می‌رسد استعمال نام

شبدیز (به‌منظور بیان قداست مَرکَب) توسط عصامی، به تأثیرپذیری از نظامی بوده است. نظامی در منظومه خسرو و شیرین، شبدیز را به‌عنوان اسبی با چهره والا و پالایش‌یافته از هرگونه بدی معرفی کرده است (نظامی، ۱۳۸۲: ۱۱۲-۱۱۳). همچنین لفظ شبدیز به‌معنای اسب سیاه، نشان از شکوه و بزرگی دارد (Renard, 1999: 208). شبدیز در شعر نظامی، اسبی فرزانه و قدسی است و این امر در شعر عصامی با مرکب پیامبر ترکیب شده است. شبدیز، محمل عشق و تقدیر است که تولدی افسانه‌ای دارد (طغیانی و جعفری، ۱۳۸۸: ۱۱۹). ذکر این نکته جالب‌توجه است که نوع تولد شبدیز را برخی محققان با اسطوره‌های هندی بی‌ارتباط ندانسته‌اند (یا حقی، ۱۳۸۸: ۵۱۴). بدین ترتیب، عصامی شبدیز را وسیله جدایی پیامبر از خاک خونریز دانسته است. به‌نظر می‌رسد واسطه قراردادن شبدیز میان پیامبر و خاک و افلاک، موجب حرمان و سربلندی هریک از آن‌ها شده است (عصامی، ۱۹۴۸: ۵-۶).

نکته دیگر در بحث معراج، آن است که هردو شاعر، شفاعت را محصول آن دانسته‌اند. نظامی درباب این موضوع می‌گوید:

خورد شرابی که حق آمیخته	جرعه آن در گِلِ ما ریخته
لب به شکرخنده بیاراسته	امت خود را به دعا خواسته
رحمت حق نازکش او نازنین	لطف ازل با نفسش همنشین

(نظامی، ۱۳۸۰: ۱۹)

عصامی نیز در این باب سرایش مناسبی دارد:

نیازش در آن حضرت بی‌نیاز	در رحمت از بهر ما کرده باز
همه مغفرت بهر ما خواسته	همه یافته آنچه او خواسته

(عصامی، ۱۹۴۸: ۶)

۳- حلقه مشروعیّت بخشی در خمسه و فتوح السلاطین

مفهوم حقیقت محمدیه یا انسان کامل در شعر فارسی اغلب در جایگاه حلقه وصل چند مفهوم اساسی قرار گرفته که در شکل یک ساختار واحد، کارکرد مفهوم مشروعیّت سیاسی و اجتماعی را در جامعه برعهده داشته است. اشعار منظومه‌های اهدایی به شاهان و تاریخ‌نامه‌های منظوم، اغلب از ساختاری واحد برای انتقال مشروعیّت به خواننده استفاده کرده‌اند. این ساختار در تلاش است تا هیبت و جذابیت امر قدسی را در قالب شعر در سلسله‌مراتبی از مفاهیم بازنمایی کند و از آشکال و شیوه‌های کلامی و مذهبی در دنیای اسلامی بهره برد. شیوه مذکور شامل اتصال مفاهیم اساسی سیاسی و اجتماعی در آغاز منظومه‌ها است. در خمسه نظامی و همچنین فتوح السلاطین عصامی، از این شیوه‌ها به‌شکلی کاملاً ماهرانه استفاده شده است. چهار مفهوم الوهیت، انسان کامل یا حقیقت محمدیه، امر اخلاقی و امر سیاسی، در قالب چهار بخش بیان توحید خداوندی، مدح پیامبر اکرم (ص) و معراج‌نامه‌ها، مدح خلفای اربعه و سرانجام مدح شاهان عصر انجام یافته است.

۳-۱- مفهوم الوهیت

اولین مفهوم به‌کاررفته در خمسه نظامی و فتوح السلاطین عصامی، الوهیت خداوندی و ذکر توحید الهی است. در این بخش، مهم‌ترین مواردی که این شاعران بدان التفات داشته‌اند، قدرت و علم خداوند، آفرینش هستی و نظام جزا و پاداش اوست (نظامی، ۱۳۸۲: ۳-۷؛ عصامی، ۱۹۴۸: ۱-۵). درحقیقت این دو شاعر مقید به بیان گونه‌ای الوهیت متصل به خاک هستند و مقصود هردو، بیان جلوه الوهیت به امور تاریخی و تقلیل امر قدسی به امر تاریخی است. نظامی با بیانی شیوا الوهیت خداوند را اینگونه به تصویر کشیده است:

اول او اول بی‌ابتداسست	آخر او آخر بی‌انتهاست
------------------------	-----------------------

(نظامی، ۱۳۸۲: ۳)

در بیان مذکور، عدم دسترسی به امر قدسی به معنای ازلیت و ابدیت است و معنای تکوینی آن مدنظر وی قرار دارد. توضیح آنکه ازلیت و ابدیت امر قدسی، به معنای فراخی و گستردگی آن برای تمامی موجودات مخلوق اوست. از این رو تلاش برای دستیابی به گُنه وجود او بی معناست؛ چنانکه عظامی سروده است:

کند هرچه خواهد کس آگاه نیست
خرد را در این ره گذرگاه نیست
حکیمان در این راه نعل افکنند
چه قدرت که در قدرتش دم زنند
بسی شمع دانش برافروختند
چو پروانه بودست پر سوختند
چه خون‌ها در این جست‌وجو آب شد
کسی را کم این دجله پایاب شد
(عظامی، ۱۹۴۸: ۲)

با وجود این، نظامی و عظامی، صفاتی را به ذات خداوند نسبت داده‌اند. نظامی در ابیات متعددی به قدرت خداوند اشاره کرده که به نظر می‌رسد مهم‌ترین بیت وی است:

کیست در این درگه دیرپای
کو لَمَنِ المُلک زَنَد جز خدای؟
(نظامی، ۱۳۸۲: ۳)

نظامی به علم خداوند نیز اشاره داشته است و علم را با ظرافت، به قدرت و مالکیت خداوند پیوند داده است. کز ازلش علم، چه دریاست این؟ تا ابدش ملک، چه صحراست این؟ (همان)

همچنین وی به صفت الوهیت اشاره کرده و آن را با بقا و فنا پیوند داده است: هرچه جز او هست، بقایش نیست اوست مقدس که فنایش نیست (همان)

عظامی در فتوح السلاطین بنابر کارکرد تاریخی اثر، بر قضاو قدر الهی تأکید دارد و گونه‌ای از تقدیرگرایی را بیان می‌کند. با وجود این، صفات قدرت، علم و الوهیت در ابیات وی به شکل مستتر قابل‌ردگیری است.

ز تَأثیر حُکْمش بَدان هرچه هست
سری کو که از زیرِ چوگانش رست
همه یک‌به‌یک زیر فرمان اوست
چه ادبار دشمن چه اقبال دوست
(عظامی، ۱۹۴۸: ۳)

نگاهی این چنین به قضای الهی در حقیقت اعتراف به علم و قدرت خداوند است. با این همه عظامی گاهی به صفت علم نیز اشاره کرده است:

جز او کس نداند که یک مُشت خاک
چرا گه به آوج است گه در مغاک
(همان)

تقدیرگرایی عظامی با مشی تاریخی وی نیز بی‌ارتباط نیست؛ از این رو زمینه فکری وی حائز اهمیت است. اوج تفکر تقدیری وی در این بیت نمودار است:

چو گُن گفت، تقدیر شد کار گُن
دو باغ گرنامایه افگند بُن
یکی توشه پرداز اهل سُبُل
درو هم خس و خار و هم بار و گُل
یکی کُفه پیمائی اعمال ما
جزا خانۀ جهد و اہمال ما
(عظامی، ۱۹۴۸: ۲)

عظامی و نظامی در پی تقلیل امر قدسی و الوهیت خداوندی به امر اخلاقی، به واسطه‌ای نیازمند بودند تا تجلی‌گاه اسما و صفات الهی باشد. مفهوم حقیقت محمدیه و انسان کامل، حلقه مفقوده‌ای بود که در تکامل مکتب عراقی، خود را به خوبی

نمایان ساخت. از این رو ضرورت پرداختن به مفهوم حقیقت محمدیه به‌عنوان حلقه اتصال امر قدسی به امر اخلاقی، روشن است.

۳-۲- مفهوم تعیین اول

همان‌طور که ذکر شد، تکمیل ساختار مشروعیت‌بخشی سیاسی-اجتماعی در منظومه‌ها، نیازمند پرداختن به مفهوم حقیقت محمدیه یا تعیین اول دارد. حقیقت محمدیه در واقع روایتگر تعیین اول از ذات الهی است که به‌معنای جامع صفات خداوند است (کاشی، ۱۳۷۶: ۱۳۱) و در فهم عرفانی به انسان کامل نیز نام‌بردار شده است (ابن عربی، ۱۳۷۰، ج ۱: ۶۴). در چنین فهمی پیامبر اکرم (ص) حقیقتی فراتر از جهان ماده و دارای ابعادی ازلی و ابدی است (ایزوتسو، ۱۳۷۹: ۲۴۸). از این جهت پیامبر اکرم (ص) به‌واسطه تجلی اسما و صفات الهی در وجود وی، رابط میان معرفت انسان‌ها و خداوند معرفی شده است (ابن عربی، بی‌تا، ج ۳: ۴۵۷). این فهم در شعر نظامی و عبدالملک عظامی به‌خوبی نمایان است و از این جهت در ابیات جداگانه‌ای به مدح و ستایش پیامبر اکرم (ص) پرداخته‌اند. به‌نظر می‌رسد قرارگرفتن مدح پیامبر اکرم (ص) در فاصله ستایش خداوند و مدح خلفای اربعه یا شاهان عصر شاعر، بیشتر روایتگر جایگاه توجیهی مفهوم حقیقت محمدیه بوده است؛ چنان‌که به‌دلیل حضور عبدالملک عظامی در شبه‌قاره هند و آشنایی با افکار صوفیانه (که در ادامه خواهد آمد)، می‌توان کاربست مشروعیت‌بخشی را در چارچوب فکری وی مشاهده کرد.

در خمسه نظامی با الفاظ دقیقی به حقیقت محمدیه و عقاید صوفیانه و عارفانه‌ای که در این باب وجود دارد، اشاره شده است. وی می‌سراید:

«كُنْتُ نَبِيًّا» چو علم پیش برد ختم نبوت به محمد سپرد
(نظامی، ۱۳۸۲: ۷)

بیت بالا تلمیحی به حدیث «كنت نبیا و آدم بین الماء و الطین» دارد. این حدیث از جمله دلایل عرفا مبنی بر وجود مفهوم حقیقت محمدیه است. براساس این تقریر، نبوت در پیامبر اکرم (ص) بر انسانیت او سبقت دارد (ابن عربی، بی‌تا، ج ۱: ۱۴۳-۱۴۴). همچنین تفسیر دیگری که بر این اساس می‌توان بیان کرد، لباس بودن آدمیت و انسان بودن بر مفهوم حقیقت محمدیه است (ابن عربی، ۱۴۱۸: ۳۴).

همین تقریر در دیدگاه عظامی بدین صورت بیان شده است:

نُخسْتین گُل گلشنِ کائنات که بشگفت از باد صبحِ نجات
شبِ خلقت از نور او انور است به اصحابِ تحقیق روشن‌تر است
هم از نور او صبحِ خلقت دمید هم از خلق او بادِ رحمت وزید
(عظامی، ۱۹۴۸: ۵)

شاعر به‌زیبایی به خلقت نوری پیامبر اکرم (ص) اشاره کرده و آن را زمینه خلقت همه کائنات دانسته است. رویکرد عظامی در حقیقت بازتولید حدیث «كنت نبیا» در قالبی دیگر است که به حقیقت محمدیه و واسطه‌بودن آن برای دیگر موجودات اشاره دارد.

۳-۳- امر اخلاقی

مفهوم مهم دیگر در حلقه مشروعیت نظامی و عبدالملک عظامی، پرداخت امر اخلاقی در قالب جریان سیاسی و اجتماعی پس از پیامبر اکرم (ص) به‌عنوان حقیقت محمدیه است. در رویکرد فوق، سعی بر آن است تا خلفای اربعه و سپس سلسله صوفیان به‌عنوان حلقه اتصال حقیقت محمدیه و امر اخلاقی از یک طرف و امر اخلاقی با امر سیاسی از طرف دیگر عنوان

شود. در این تقریر، اخلاق، شیوۀ ظهور صفات الهی در افراد است. نظامی با بیانی جالب توجه به چهار خلیفۀ اول چنین پرداخته است:

وین خانه هفت سقف کرده	بر چار خلیفه وقف کرده
صدیق، به صدق پیشوا بود	فاروق، ز فرق هم جدا بود
و آن پیر حیائی خدا ترس	باشیر خدای بود همدرس
هر چار ز یک نور بودند	ریحان یک آبخورد بودند
زین چهار خلیفه ملک شد راست	خانه به چهار حد مهیاست
ز آمیزش این چهارگانسه	شد خوش نمک این چهار خانه
در پاکیشان نه شک و ریسی	زین چهار یکی نداشت عیبی

(نظامی، ۱۳۸۲: ۳۲۲)

کاربست امر اخلاقی در بیان عبدالملک عظامی آشکار است. وی هرکدام از چهار خلیفه را به صفتی موصوف کرده و معتقد است دین با تلاش آنان استوار گشته است:

ابوبکر صدیق و عادل عمر	همان ویژه عثمان، علی شیرین
شریعت یکی خانه شد استوار	در رو چار رکن آمد این هر چهار
به صدق و به عدل و به شرم و نبرد	کسی نیست برتر از این چار مرد

(عظامی، ۱۹۴۸: ۷)

باتوجه به دیدگاه فلاسفه و عرفا در باب امر اخلاقی، می توان بیت اخیر عظامی را در راستای بروز صفات الهی در چهار خلیفۀ اول برشمرد. براساس رویکرد اخیر به امر اخلاقی، انسان به منظور حرکت به سوی خداوند می بایست سلسله صفاتی را در درون خویش بپرورد. لازمه این امر، شناخت قوای انسانی و کمک به تعادل و تکامل آن است. این دیدگاه بر آن است که انسان از سه قوه شهوت، غضب و وهم بهره مند است که هرکدام از آنان به منزله سربازانی در جهت فرمانبرداری از قوه عقل هستند. در این راستا هرکدام از قوا دارای صفات اصلی و فرعی هستند. در صورت فرمانبرداری از عقل، قوه شهوت، پرورنده صفت عفت، قوه غضب، مأمّن گاه صفت شجاعت بوده و قوه وهم، صفت عدالت را به ارمغان خواهد آورد. اگر صفات مذکور در بیت عظامی مورد توجه قرار گیرد، ابوبکر و عمر بیانگر صفت عدالت، عثمان بیانگر ملکه عفت و علی (ع) نماینده صفت شجاعت است.

عظامی در ادامه اشعارش تلاش کرده تا پیوند میان چهار خلیفۀ اول را با سلاله صوفیان برقرار کند.

علی چون از این کاروان رخت برد	یکی خرّقه بر پیر بصری سپرد
-------------------------------	----------------------------

(عظامی، ۱۹۴۸: ۷)

ظاهراً عظامی سلسله طریقت چشتیه را ملاک خویش قرار داده است. از این رو به ترتیب علی را به حسن بصری و سپس فضیل عیاض، پور ادهم، خواجه مرعشی، هبیره از بصره، خواجه علو، خواجه اسحاق، بواحمد چشتی، محمد، یوسف، قطب الدین مودود چشتی، اشرف الدین شریف، هارونی عثمان، معین الدین چشتی، قطب الدین بختیار، فریدالحق، خواجه نظام الدین و خواجه برهان الدین مرتبط کرده است (همان: ۷-۸).

۳-۴- امر سیاسی

آخرین حلقه اتصال امر قدسی به عرف اجتماعی، بازتاب سیاست روز در اشعار نظامی و عظامی است. نظامی براساس روزگار خود به شاهان متعددی عرض ارادت کرده است. این امر در فتوح السلاطین نیز دیده می شود. عظامی با لطایف الحیل شاه زمانه را به خرّقه صوفیانه و از آنجا به خلفای اربعه و حقیقت محمدیه متصل کرده است. این امر نشان دهنده کاربرد مشروعیت بخشی مفهوم حقیقت محمدیه به عنوان نقطه اتصال الوهیت به سیاست عصر دو شاعر است.

نظامی در فاصله سال‌های ۵۳۵ تا ۶۱۲ ق. زندگی می‌کرد و دورانی از التهابات سیاسی-اجتماعی را تجربه کرد. وی با بهرام‌شاه بن داوود، شمس‌الدین ابوجعفر محمد بن ایلدگز، مظفرالدین قزل ارسلان، شروان‌شاه اخستان بن منوچهر، علاء‌الدین کرب ارسلان، اتابک نصره‌الدین و ملک عزالدین مسعود بن ارسلان ارتباط داشته است. در عصر نظامی به دلیل فروپاشی دولت سلجوقیان و ایجاد خلأ سیاسی در بخش وسیعی از ایران شرقی، بسیاری از امرا و اتابکان، مدعی حکومت بودند. از این رو تعدد اسامی فوق را باید در زمینه زندگی او مشاهده کرد. ضمن آنکه شعرا و مورخان، علاوه بر بازتاب اتفاقات و حوادث عصر خویش، ابزاری کارا در دست حاکمان بودند (Chelkowski, 1975: 1). از این رو به خوبی می‌توان گزاره‌های سیاسی را از مدح و ثنای آنان استنباط کرد. نظامی در باب بهرام‌شاه بن داوود می‌سراید:

شاه قوی طالع فیروز چنگ	گلبن این روضه فیروزه رنگ
خضر سکندر منش چشمه رای	قطب رصد بند مجسطی گشای
آنکه ز مقصود وجود اولست	و آیت مقصود بدو منزلست
شاه فلک تاج سلیمان نگین	مفخر آفاق ملک فخر دین
نسبت داودی او کرده چست	بر شرفش نام سلیمان درست
رایت اسحاق ازو عالیست	ضدش اگر هست سماعیست
یکدله شش جهت و هفتگاه	نقطه نه دایره بهرام شاه
آنکه ز بهرامی او وقت زور	گور بود بهره بهرام گور

(نظامی، ۱۳۸۲: ۱۵)

از ابیات بالا چنین استنباط می‌شود که نظامی به منظور مشروعیت‌دهی به بهرام‌شاه، از شیوه تسری قدسیت و الوهیت در شخص شاه استفاده کرده است. روش مزبور بی‌سابقه نیست و عموم مورخان و شعرای این دوره از آن استفاده کرده‌اند؛ چنان‌که شعرای دربار سنجر، وی را با چهره اساطیری و تاریخی‌ای همچون اسکندر، فریدون و حیدر همسنگ می‌دانستند (جلی، ۱۳۵۶: ۱۱۵؛ سوزنی سمرقندی، ۱۳۳۸: ۲۸۳؛ انوری، ۱۳۷۶: ۱۳۱، ۳۲۳). نظامی نیز بدین منظور شاه را با شخصیت‌های افسانه‌ای مانند خضر و اسکندر برابر دانسته است. خضر از پیامبران الهی و نمادی از علم غیب الهی است (Brown, 2013: 100). اسکندر نیز پادشاهی است که همه دنیا را به دنبال آب حیات زیر پا نهاد. نکته مهم دیگر بروز یکی از صفات حقیقت‌محمديه یعنی «مقصود آفرینش» بودن برای شخص شاه است. به نظر می‌رسد میان این گزاره با اسکندر و خضر که نمایندگی از جاودانگی دارند، ارتباطی وجود دارد. از این رو نظامی در آخرین مدح خود، بهرام‌شاه را با سلیمان نبی و نیز بهرام گور مقایسه کرده است. ظاهراً قصد اصلی نظامی، پیوند دادن امر سیاسی با قدسیت دینی است؛ چنان‌که شاه را با لقب «فخر دین» و «خلافت» ستایش کرده است.

سلطنت اورنگِ خلافت سربیر	روم سـتـاننده ایـخـازگیر
--------------------------	--------------------------

(نظامی، ۱۳۸۲: ۱۵)

همچنین نظامی در مدح شاهان از تسری امر اخلاقی به سیاست نیز بهره برده است. روش او نسبت‌دادن برخی اوصاف اخلاقی به شاهان عصر خویش است. وی در باب بهرام‌شاه چنین می‌گوید:

مفخر شاهان به تواناتری	نامور دهر به داناتری
خاص کن ملک جهان بر عموم	هم ملک ارمن و هم شاه روم
عالم و عادل تر اهل وجود	محسن و مکرم تر ابنای جود

(نظامی، ۱۳۸۲: ۱۵)

همان‌طور که در ابیات فوق دیده می‌شود، شاه به قدرت، علم، جود و عدالت ستایش شده است. این صفات درحقیقت همان صفاتی است که خلفای اربعه بدان ستایش شده‌اند و با آن، نمادی از اخلاق عمومی در دنیای اسلام بودند. از این رو نسبت‌دادن آنان به شاه، درحقیقت به معنای تسری امر اخلاقی به سیاست بود.

عبدالملک عظامی در شیوه‌های ادبی خود، مقلد نظامی بوده است. وی نیز به دو شیوه تسری الوهیت در سیاست و تسری امر اخلاقی در سیاست به بازتولید فهم قدسیت در نهاد سیاسی شبه‌قاره و مشروعیت‌بخشی به آن یاری رساند. در شیوه نخست، عظامی بیشتر به شخصیت‌های اسطوره‌ای شاهنامه متوسل شده است. او با تشبیه شاه زمانه به این شخصیت‌ها، به او تصویری از قدسیت را می‌بخشد؛ همچنان‌که تلاش می‌کند تا صفات شخصیت‌های اسطوره‌ای را در چهره عمومی شخص شاه بازتولید کند.

ز ایرانیان هرچسه زاد از نبرد	به توران در افراسیاب آنچه کرد
فریدون ز داد و دهش هرچه راند	به گیتی ز نوشیروان هرچه ماند
فتوحی که در تیغ کاوس بود	شکوهی که در نام کاموس بود
به مازندران آنچه رستم کشاد	ز بیژن به ارمن زمین هرچه زاد
سخن کان سکندر ز هاتف شنید	به جام آنچه کیخسرو نیو دید
هنر کان ز رستم سیاوش گرفت	ز گودرز و گیو آنچه زاد از شگفت
هر آن پی که در کارها جم فشرد	به همت ز دهر آنچه حاتم ببرد
همان فتح ز اسکندر فیله موس	به هند و به چین و به زنگ و به روس
به هنگام کین جستن و کار زار	دل بهمین و زور اسفندیار
همه هست در شاه آخرالزمان	ولعی دین احمد زیادت بر آن

(عظامی، ۱۹۴۸: ۹-۱۰)

در روش دوم، صفات اخلاقی به شاه زمانه منسوب می‌شود که برآورنده اتصال امر اخلاقی به سیاست و حکومت‌داری است. عظامی در این زمینه چنین می‌سراید:

سرافراز دوران یل کامگار	کز و تازه شد عهد اسفندیار
به عهدش ز بیداد دوران خجمل	ز عدلش هوائی جهان معتدل
چو از نه فلک صیت عدلش گذشت	روان ملائیک از او تازه گشت

(عظامی، ۱۹۴۸: ۲)

در فهم عظامی، قدرت و عدالت، دو عنصر مهم و تعیین‌کننده در سیاست هستند. درحقیقت این دیدگاه بیانگر این امر است که شخص حاکم باید نمایانگر تسلط بر قوه غضب و وهم خویش باشد. به نظر می‌رسد عظامی، عدل را به‌گونه‌ای از عنصر اخلاقی اطلاق کرده است؛ چراکه در این صورت با پیدایش ملکه عدالت، دیگر صفات اخلاقی از جمله عفت و حکمت نیز نمودار خواهند شد. لذا در این تقریر نیازی به یادآوری صفات عثمان (عفت) و ابوبکر (صداقت) نیست و صفات منتسب به علی (شجاعت و نبرد) و عمر (عدالت) کفایت می‌کند.

همچنین فهم مورخانه عظامی از شعر، باعث شد از روش منحصربه‌فرد دیگری نیز بهره برد. وی پس از بیان تاریخی اتصال خلفای اربعه به سلسله صوفیان، شاه زمانه خویش را میراث‌دار آنان ذکر کرده است.

از آن خرقه دارد نصیبی تمام	شه شیردل خسرو نیک‌نام
----------------------------	-----------------------

(همان: ۸)

شاعر با استفاده از روش اخیر، اتصال تاریخی از الوهیت به امر سیاسی را تکمیل کرده است. به نظر می‌رسد نویسنده در انتقال امر مشروعیت‌بخشی به ساختار سیاسی توفیق حاصل کرده است.

۴- نتیجه‌گیری

ادبیات فارسی در قالب منظوم از دیرباز ابزاری برای بیان رویکردهای گوناگون دینی و سیاسی در جهان اسلام بوده است. در این میان، خمسه نظامی و فتوح السلاطین عبدالملک عصامی به دلیل تأثیرپذیری از یکدیگر، در بیان دیدگاه‌های خاص سیاسی، مذهبی و عرفانی قابل توجه هستند. یکی از مهم‌ترین مفاهیمی که در این دو اثر ارزنده مورد استفاده قرار گرفته، مفهوم انسان کامل یا حقیقت محمدیه است. براساس تعریف، حقیقت محمدیه به معنای تعیین اول از ذات الهی و جامع صفات خداوند است. این مفهوم هرچند اولین بار در آثار ابن عربی مورد توجه قرار گرفت، اما در آثار عارفان و صوفیان قابل مشاهده بود. در خمسه نظامی و فتوح السلاطین عصامی، مفهوم حقیقت محمدیه با سه ویژگی اساسی مقصودبودن برای آفرینش، ولایت تکوینی و معراج، مورد شناسایی قرار گرفته است. کاربست مفهوم حقیقت محمدیه در اشعار نظامی و عصامی از الگوی مشابهی پیروی کرده است؛ بدین ترتیب که مفهوم مذکور به عنوان حلقه اتصال الوهیت خداوندی به امر اخلاقی و سیاست روز، مورد استفاده قرار گرفت و گونه‌ای مشروعیت‌بخشی را دنبال کرد.

دو شاعر، به منظور تسری قدسیت الهی به امر اخلاقی، پیامبر اکرم (ص) را به عنوان اولین مخلوق هستی و واسطه فیض الهی معرفی کرده‌اند. سپس خلفای اربعه به عنوان چهار رکن دین در قالب چهار صفت صداقت، عدالت، عفت و شجاعت، امر خطیر انتقال قدسیت و الوهیت را از پیامبر اکرم (ص) و مصداق حقیقت محمدیه به جامعه برعهده داشته‌اند. نظامی و عبدالملک عصامی در آخرین حلقه طراحی مشروعیت سیاسی از سه راهکار عمده بهره برده‌اند. اول، تسری قدسیت الهی به شخص شاه از طریق ایجاد ذهنیتی اسطوره‌ای از او که شامل نسبت دادن افعال و صفات اسطوره‌های ایرانی و یونانی به وی است. دوم، انتقال قدسیت الهی از طریق تسری امر اخلاقی به سیاست است. این روش با انتساب سلسله صفات اخلاقی به شاه اتفاق می‌افتد که عمدتاً بر دو صفت شجاعت و عدالت (نماد علی (ع) و عمر) تأکید دارد. سومین روش که به ابتکار عصامی روی داد، اصرار بر امر تاریخی و انتقال خرقة از طریق علی (ع) به طریقت چشتیه و سپس شخص شاه استوار بوده است (همان: ۵۳۳).

منابع

- ابن عربی، محیی‌الدین. (۱۳۷۰). *فصوص الحکم و التعليقات عليه*. به قلم ابوالعلاء عقیفی. تهران: بی‌جا.
- ابن عربی، محیی‌الدین. (۱۳۳۶). *عقله المستوفز*. همراه انشاء الدوائر. به کوشش نیبرگ. لیدن: بی‌جا.
- ابن عربی، محیی‌الدین. (بی‌تا). *الفتوحات المکیه*. بیروت: دارصادر.
- ابن عربی، محیی‌الدین. (۱۳۹۲). *الفتوحات المکیه*. به کوشش عثمان یحیی. قاهره: بی‌جا.
- ابن عربی، محیی‌الدین. (۱۴۱۸). *عقلاء مغرب فی ختم الاولیاء و شمس المغرب*. قاهره: چاپ خالد شبل ابوسلیمان.
- الهامی، فاطمه. (۱۳۹۶). بررسی سیمای انسان کامل در آثار جمالی دهلوی. *مطالعات شبه‌قاره*، ۹(۳۲): ۵۰-۳۱.
- انوری ابیوردی. (۱۳۷۶). *دیوان انوری*. با مقدمه سعید نفیسی. به اهتمام پرویز بابایی. تهران: نگاه.
- ایزوتسو، توشیهیکو. (۱۳۷۹). *صوفیسم و تائوئیسم*. ترجمه محمدجواد گوهری. تهران: روزنه.
- جوانی، حجت‌اله؛ خادمی، سمیه. (۱۳۹۳). منشأ آفرینش و جایگاه انسان در شعر بیدل دهلوی. *مطالعات شبه‌قاره*، ۶(۱۸): ۷-۲۸.
- دیلمی، حسن بن محمد. (۱۴۱۲). *ارشاد القلوب*. قم: الشریف الرضی.
- رمضانی، مرضیه. (۱۳۸۵). کرامت انسان و انسان کامل در عرفان. *آیینۀ پژوهش*، ۱۷(۶): ۶۷-۵۵.
- سوزنی سمرقندی. (۱۳۳۸). *دیوان حکیم سوزنی سمرقندی*. تصحیح ناصرالدین شاه حسینی. تهران: امیرکبیر.
- صدری‌نیا، باقر. (۱۳۸۸). *فرهنگ مأثورات متون عرفان*. تهران: سخن.
- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۸۶). *تاریخ ادبیات در ایران*. تهران: فردوس.
- طغیانی، اسحاق؛ جعفری، طیبه. (۱۳۸۸). رویکرد اساطیری و روان‌شناختی به تولد نمادین شب‌دیز در خسرو و شیرین نظامی. *بوستان ادب*، ۱(۱): ۱۱۹-۱۳۴.
- عبدالواسع جبلی. (۱۳۵۶). *دیوان عبدالواسع جبلی*. به اهتمام ذبیح‌الله صفا. تهران: امیرکبیر.
- عصامی، عبدالملک. (۱۹۴۸). *فتوح السلاطین*. مدرس: دانشگاه مدرس.
- القشیری، عبدالکریم بن هوزن. (بی‌تا). *کتاب المعراج*. اخرج و حقه من دکتر علی حسن عبدالقادر. پاریس: داربیلیون.
- کاشی، عبدالرزاق. (۱۳۷۶). *اصطلاحات صوفیه*. با ترجمه و شرح از محمدعلی مودود لاری. تهران: چاپ گل بابا سعیدی.
- متینی، جلال. (۱۳۷۰). حکیم نظامی، شاعری اندیشه‌ور. *ایران‌شناسی*، ۳(۳): ۴۵۳-۴۵۷.
- نجم رازی، عبدالله بن محمد. (۱۳۷۷). *مرصادالعباد*. به اهتمام محمدامین ریاحی. تهران: علمی و فرهنگی.
- نظامی، الیاس بن یوسف. (۱۳۷۸). *خسرو و شیرین*. تصحیح حسن وحید دستگردی. به کوشش سعید حمیدیان. تهران: قطره.
- نظامی، الیاس بن یوسف. (۱۳۸۰). *مخزن الاسرار*. تصحیح حسن وحید دستگردی. به کوشش سعید حمیدیان. تهران: قطره.
- نظامی، الیاس بن یوسف. (۱۳۸۱الف). *اقبالنامه*. تصحیح حسن وحید دستگردی. به کوشش سعید حمیدیان. تهران: برگ‌نگار.
- نظامی، الیاس بن یوسف. (۱۳۸۱ب). *شرفنامه*. تصحیح حسن وحید دستگردی. به کوشش سعید حمیدیان. تهران: قطره.
- نظامی، الیاس بن یوسف. (۱۳۸۲). *خمسۀ نظامی گنجه‌ای*. تصحیح حسن وحید دستگردی. به کوشش سعید حمیدیان. تهران: قطره.
- یاحقی، محمدجعفر. (۱۳۸۸). *فرهنگ اساطیر و داستان‌واره‌ها در ادبیات فارسی*. تهران: آگاه.
- Fitzpatrick, C., Walker, A.H. (2014). *Muhammad in History, Thought, and Culture*. Santa Barbara, California: ABC-CLIO.

- Gregory A.L. (2018). **Rethinking Ibn 'Arabi**, Oxford University Press.
- John P.B. (2013). **The Darvishes: Or Oriental Spiritualism** Routledge.
- Peter J. Ch. (1975). **Mirror of the Invisible World**, New York: Metropolitan Museum of Art.
- Renard, J. (1999). **Islam and the Heroic Image: Themes in Literature and the Visual Arts**, Mercer University Press.

